

INWENTARYZACJA
ZABYTKÓW W POLSCE

DZIEJE METODY
OSIĄGNIĘCIA

INWENTARYZACJA
ZABYTKÓW W POLSCE
DZIEJE METODY
OSIĄGNIĘCIA

Redakcja
Michał F. Woźniak

Toruń 2021

Redaktor naczelna wydawnictw TNT
Grażyna Halkiewicz-Sojak

Redakcja naukowa
Michał F. Woźniak

Recenzenci
Prof. dr hab. Lechosław Lameński
Prof. dr hab. Małgorzata Omilanowska-Kiljańczyk

Opracowanie edytorskie
Danuta Murawska

Tłumaczenia na język angielski i rewizja językowa abstraktów
Joanna Arszyńska

Projekt okładki i skład
Krzysztof Skrzypczyk

Autorzy ponoszą odpowiedzialność za przestrzeganie praw autorskich do reprodukcji

Motyw na okładce zaczerpnięty z inwentaryzacji skanowaniem laserowym 3D kościoła Świętojańskiego w Toruniu wykonanej w latach 2019–2020, cięcie przez wieżę z widokiem w kierunku wschodnim

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Monografia wykonana w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 0122 / NPRH 6 / H 11 / 85 / 2018: Inwentarz sztuki Torunia, cz. I: Dziedzictwo sakralne zespół staromiejski, realizowanego na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, nr grantu 134-Z

Wydawca
Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16, 87-100 Toruń
<http://www.tnt.torun.pl>

ISBN 978-83-65127-82-2

Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Uniwersytet Mikołaja Kopernika and Authors

Printed in Poland

Druk i oprawa
Totem.com.pl

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

SPIS TREŚCI

MICHAŁ F. WOŹNIAK Wstęp	7
KATARZYNA KOLENDO-KORCZAK, MARCIN ZGLIŃSKI <i>Katalog zabytków sztuki w Polsce – osiągnięcia, problemy, wyzwania</i>	13
EMILIA ZIÓŁKOWSKA-GANC Pierwsza inwentaryzacja zabytków architektury Królestwa Polskiego z lat 1827–1830	31
JAKUB LEWICKI Katalog zabytków na Mazowszu – dotychczasowe działania, metody i potrzeby	67
TOMASZ KOWALSKI Dariusz Kaczmarzyk – pierwszy powojenny inwentaryzator sztuki północnego Mazowsza. Kilka uwag o rękopiśmiennej spuściźnie badacza	99
DARIA RUTKOWSKA-SIUDA Formy i metody ochrony zabytków sakralnych podejmowane przez duchowieństwo w diecezji sandomierskiej i kieleckiej od lat osiemdziesiątych XIX wieku do roku 1939	111
PAWEŁ DETTLOFF Inwentarze i katalogi zabytków Małopolski – historia i współczesność	133
GRZEGORZ GRAJEWSKI Inwentaryzacja zabytków na pruskim Śląsku od połowy XIX wieku do 1945 roku ...	159
IZABELLA BRZOSTOWSKA <i>Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen</i> – inwentarz zabytków Prowincji Prusy Zachodnie	183
KAROLINA ZIMNA-KAWECKA Archiwum przedwojennego konserwatora zabytków – z historii prowadzenia inwentarza, spisu i inwentaryzacji zabytków w Polsce (na przykładzie byłej dzielnicy pruskiej)	199
ANDRZEJ BETLEJ, AGATA DWORZAK Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej dawnych województw Rzeczypospolitej. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość	231
ANNA OLEŃSKA, DOROTA PIRAMIDOWICZ Dawne województwo brzeskolitewskie w „Materiałach do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”	257

JÓZEF SKRABSKI Inwentaryzacja i digitalizacja dzieł sakralnych w Małopolsce	285
KRZYSZTOF CZYŻEWSKI, MARCIN SZYMA, MAREK WALCZAK Inwentaryzacje kościoła i klasztoru Dominikanów w Krakowie w ujęciu historycznym	293
KATARZYNA KOLENDO-KORCZAK Dokumentacja rysunkowa sarkofagów królewskich z katedry na Wawelu jako źródło dla historyka sztuki i konserwatora zabytków	325
JERZY KALISZUK Rejestracja i opisywanie rękopisów średniowiecznych w zbiorach polskich – stan i perspektywy badawcze	341
MAGDALENA LUDERA Wybrane dzieła cerkiewnego malarstwa monumentalnego na terenie Polski (1596–1939)	361
KRYSTYNA CZERNI Katalog projektów i realizacji sakralnych Jerzego Nowosielskiego – perspektywy i przeszkody	381
ANNA SYLWIA CZYŻ, BARTŁOMIJ GUTOWSKI Nekropolie i groby polskie na świecie – stan badań i perspektywy działań dokumentacyjnych	413
MONIKA WESOŁOWSKA Akademia Opiekunów Dziedzictwa Fundacji Hereditas – społeczne inwentaryzowanie detali architektonicznych w Warszawie	435
EDYTA PRZYTARSKA, STEFAN STASZEWSKI Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych na przykładzie województwa pomorskiego. Historia, stan aktualny oraz pożądane kierunki zmian prawnych, organizacyjnych i technologicznych	449
AGNIESZKA SEIDEL-GRZEŚIŃSKA Współczesne tendencje w modelowaniu danych dotyczących dziedzictwa kulturowego	473
KRZYSZTOF HERNER Wykorzystanie nowoczesnych technik skanowania 3D w inwentaryzacji i zarządzaniu zabytkami przemysłowymi i pogórnymi przez Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze	495

WSTĘP

Opracowania i artykuły składające się na ten tom dotyczą właściwie jednego podstawowego tematu, jakim są dzieje i współczesność inwentaryzacji zabytków w Polsce. Mówiąc o czasach porozbiorowych należałoby użyć terminu: na ziemiach polskich; podlegały one przecież odrębnym i obcym bytom politycznym. Ponadto Śląsk, którego niewielka część została włączona w obręb odrodzonego państwa polskiego po pierwszej wojnie, a większość dopiero decyzją poczdamską aliantów po drugiej wojnie światowej, należał najpóźniej od połowy XIV wieku do Korony Królestwa Czeskiego, stopniowo od polskiej oddzielany, i w konsekwencji znalazł się w granicach Świętego Cesarstwa Rzymskiego (Narodu Niemieckiego), a następnie, w wyniku wojen śląskich w połowie XVIII wieku, został zabrany monarchii habsburskiej i wcielony do wzrastającego w potęgę Królestwa Prus. Jeszcze inny jest przypadek Pomorza Zachodniego i Prus Wschodnich. Z kolei na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej poszczególne ziemie stopniowo traciły łączność polityczną, aczkolwiek poczucie jedności i przynależności do organizmu polskiego w dużej mierze przetrwało, nawet jeśli tylko w warstwie mitycznej i emocjonalnej. Pojęcie terytorium polskiego jest więc płynne i zmienne; na co swego czasu celnie i trafnie wskazał Norman Davies.

Inwentaryzacja zabytków nieodmiennie wiąże się z trudem rejestrowania pomników przeszłości: państwowej, narodowej i regionalnej. Ma przeto ogromne znaczenie w edukacji patriotycznej, stanowiąc zbiór źródeł do dziejów i egzemplów historycznych. Bywa wykorzystywana do celów gloryfikacyjnych, ale odwołanie do spuścizny materialnej zawsze ułatwia weryfikację wszelkich nadinterpretacji.

Już sama potrzeba oparcia narracji o przeszłości na źródłach materialnych, ogromną wagą i znaczeniem dorównującym wręcz źródłom pisanim (też czasem określanym jako „pomniki” historii), wystarczyłaby dla uzasadnienia żmudnych poczynań naszych poprzedników i uporczywego poszukiwania przez współczesnych badaczy zabytków rozproszonych na ziemiach polskich i z Polską powiązanych. Docierania do nich, rejestrowania ich stanu, analizowania ich struktury, formy, typu, ustalania podstawowych faktów historycznych, dokumentowania opisowego i wizualnego.

Ustalanie podstawowych faktów o budowlach, wypełniających je rzeźbach i malowidłach, samodzielnych statuach, wyszukiwanie i przytaczanie ich dziejów, często o legendarnym źródle, aż do mieszania mitu i prawdy, stanowi kanwę dzieła Pauzanasza. Jego *Wędrówki po Helladzie* (właściwie przewodnik: *Periegezites Hellados*) pełne są mitologicznych odniesień, obecnej wszędzie aktywności bogów i herosów w relacji z ludźmi. Pauzanasza nie interesuje właściwie forma budowli i kształt posągów, choć rejestruje skrzętnie typ budowli świątynnej, a zwłaszcza poszukuje informacji o autorstwie tych obiektów i dzieł sztuki. Podaje także znane sobie wiadomości związane z opisywanymi miejscami i ich dziejami. Tym, co łączy Pauzanasza ze współczesnymi inwentaryzatorami, jest przekonanie, że należy dotrzeć do opisywanych budowli, dzieł plastycznych i elementów wyposażenia (na przykład darów świątynnych, wot). Niestrudzenie wędrował po swej umiłowanej Helladzie, pragnąc w II wieku n.e., w czasie kiedy chwalebne losy ludu i krainy należały już do przeszłości, zachować o nich pamięć. I tak się przecież stało, a jego dzieło należy do klasyki starożytnej periegezy.

Pauzanasz rejestruje wszystko warte zobaczenia. Inną formą upamiętnienia, ale i zachęty do podjęcia wyprawy są – korzystające już z dobrodziejstw druku – pojedyncze karty lub całe książeczki zawierające krótkie opisy oraz ilustracje relikwiarzy; ich autorom i wydawcom chodziło oczywiście o relikwie, części świątych możliwe do zobaczenia i uczczenia w miejscu sakralnym. Od nich wiodła już prosta droga do katalogu skarbców i później zbiorów muzealnych. Zmienia się forma i zawartość not, ale zasada katalogowania, czyli wymieniania wszystkich znajdujących się w danym miejscu rzeczy lub określonego rzeczy tych typu, pozostaje taka sama.

Spisy inwentarzowe sporządzano od dawna dla ustalenia zasobów, trwałych składników majątku, przede wszystkim w celach spadkowych. Podobnie

postępowano rejestrując zasób rzeczy dla ich kontroli lub robiąc spis przedmiotów powierzonych pieczy ustanowionej osoby (kustosza) podczas zmiany na urzędzie (po zakończeniu kadencji, po usunięciu poprzednika, po jego śmierci). Inną jeszcze formą spisu inwentarzowego jest lustracja, czyli wykaz nieruchomości i ruchomości, prywatnych lub powierzonych w zarząd, spisanych zgodnie z ich rozlokowaniem przestrzennym; jest to opis z natury.

Wraz z rozwojem nowożytnego europejskiego humanizmu, sięgając do wzorców antycznych, takich jak wspomniana przeze mnie periegeza Pauzanasza, rejestrowano coraz częściej – w postaci rękopisów lub druków – rozmaite pamiątki przeszłości, okazy natury i artefakty. Celem prymarnym była chęć utrwalenia ich kształtu wraz z cechami charakterystycznymi i przekazania tej wiedzy potomnym. Nie tak nieistotny był zamiar poinformowania innych zainteresowanych – czy to geologią, czy epigrafiką, czy numizmatami, czy antycznymi relikami, czy dziełami sztuki, pomnikami grobowymi, czy lokalnymi pamiątkami. Od tych starań był krok już tylko do naukowego ich wykorzystywania, do tworzenia katalogu okazów określonego rodzaju.

Turyści, pielgrzymi, amatorzy, badacze, kolekcjonerzy, antykwariusze, właściciele, urzędnicy – wszyscy oni są dłużnikami tych upartych i pracowitych (czasem aż do szaleństwa bądź zatracenia umiaru, jak u Jorge Luisa Borgesa, Umberta Eco) przedstawicieli naszego gatunku, którzy niezmordowanie oglądają, spisują, klasyfikują, rysują, fotografują, gromadzą, udostępniają kompletowane dane.

Szczególną rolę inwentarze odgrywają w systemie ochrony zabytków, zarówno w terenie, jak i muzeach. Celem ochrony, sprawowanej w interesie publicznym i poddanej rygorom prawnym, jest zachowanie obiektów architektonicznych wraz z ich wystrojem i wyposażeniem oraz pojedynczych dzieł (także w muzeach i kolekcjach) ze względu na ich wartość historyczną, artystyczną i naukową oraz legendarną. Dla tak rozumianych działań podstawowe znaczenie – obok wszelkiej niezbędnej profilaktyki konserwatorskiej, a nawet ją wyprzedzając i ciągle jej towarzysząc – ma w miarę pełne, kompleksowe rozpoznanie obiektów. Idealnym rozwiązaniem byłoby opracowanie pełnych katalogów owych tysięcy, setek tysięcy, milionów muzealiów przechowywanych w każdym z muzeów; i podobnie sporządzenie pełnego inwentarza artefaktów na określonym terytorium. To jednak stan nieosiągalny – artefakty zmieniają się wraz z upływem czasu, ale zmienia się także nasze spojrzenie na owe rzeczy. Inwentarze i katalogi są

przeło ważnym świadectwem zmian materialnych oraz przemian w społecznej ocenie zabytków.

Inwentarz to nie tylko obowiązek, ale i szansa wytworzenia i pozyskania – drogą badań podstawowych – instrumentu dokumentacyjnego, faktograficznego dla naszej dyscypliny. Podczas długotrwałego procesu wykonawczego dochodzi także do weryfikacji metodologicznych podstaw inwentaryzacji. Celem inwentarza, korpusu, katalogu nie jest doraźne zadanie badawcze, debata na aktualnie ważne bądź metodologicznie modne zagadnienia. Inwentarz może służyć do bilansowania stanu wiedzy dotyczącej określonego naukowego problemu, ale nie do stawiania i formułowania hipotez. To ostatnie może być wszakże istotnym skutkiem prac związanych z przygotowaniem inwentarza, jego korzyścią dodatkową.

Podczas długiego procesu realizacji inwentarz staje się środkiem do standaryzowania w obrębie naszej dyscypliny. Wartość inwentarza i korpusu polega przede wszystkim na uzyskaniu możliwie wyczerpującej, wyposażonej w krytyczny aparat i wiarygodnej dokumentacji pewnej dziedziny (grupy, klasy) zabytków lub zabytków znajdujących się na pewnym terytorium albo w pewnym zbiorze. Do jej wykonania niezbędny jest zespół współpracowników posiadających specjalne umiejętności metodyczne i fachowe kompetencje, wzajemnie się uzupełniające.

Kampanie inwentaryzacyjne instytucji ochrony zabytków oraz instytucji wykonujących korpusy wyrastają nie tylko z długich tradycji ekfrazy, opisów, tradycji antykwarycznych (w zakresie dzieł i przedsięwzięć zbierających wiedzę), ale też z nowszych tendencji empirycznego pozytywizmu, który utrwalił się w naukach humanistycznych w XIX stuleciu.

Centralnym dylematem inwentaryzatorów zabytków pozostaje konieczność ograniczenia informacji przy ciągle przyrastającej wiedzy z jednej i rozszerzaniu grup obiektów uznawanych za zabytki z drugiej strony. Postulat ograniczania dotyczyć może akrybii, obszerności opisów, rejestracji stanu badań, formułowania istotnej problematyki historyczno-artystycznej. Poszerzanie dokonuje się przez przesuwanie granicy chronologicznej w pobliże współczesności i uwzględnianie w coraz większym stopniu dotąd pomijanych, a nawet lekceważonych obiektów.

Czy inwentarze zabytków są w dalszym ciągu potrzebne? W XIX stuleciu czynności dokumentowania podejmowano w związku z rosnącym zainteresowaniem przeszłością, wyrastającym z tradycji oświeceniowej i romantycznej, ale

już w duchu pozytywistycznym. Ciągłe zatem aktualne pozostają następujące podstawowe zagadnienia, problemy i pytania: jakie winny być rodzaje i formy inwentaryzowania i katalogowania; jakie standardy winny być stosowane; jak są respektowane podstawy wartościowania, jak prowadzona jest hierarchizacja danych oraz ich wybór; jak daleko posunięta szczegółowość opisów; jak uzasadniane jest datowanie, ustalanie atrybucji, proveniencji form, określanie wymowy ideowej, znaczenia i oddziaływania danego dzieła.

Reasumując – inwentarze, katalogi, korpusy są (niezbywalną) powinnością zawodową historyków sztuki; ich celem jest ustalanie faktografii na podstawie materialności zabytku z wykorzystaniem wszelkich źródeł historycznych (pisanych, ikonograficznych); stanowią podstawę wartościowania i niezbędnej hierarchizacji danych w dobie cyfrowego magazynowania i przetwarzania informacji. Warunkiem ich opracowania jest rozpoznanie zabytków i rozumienie dawnej sztuki w kategoriach historycznych, a nie opartych wyłącznie na pamięci; historia należy do powinności badaczy, posługujących się intersubiektywną sprawdzalnością sądów; pamięć jest tylko – a czasem wręcz – niezobowiązującym wyobrażeniem o przeszłości.

Naukowa rejestracja zabytków, artystycznych świadectw przeszłości ma także u nas długą tradycję. Jej historia, stosowane dawniej i współcześnie metody, uzyskane efekty i osiągnięcia – wszystko to było tematem konferencji, jaką przeprowadziliśmy w Toruniu na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika 23–25 października 2019 roku. Wygłoszone na konferencji referaty są zamieszczone w prezentowanym tomie w postaci przygotowanych przez autorów* artykułów, nie wszystkie jednak – niektórzy autorzy zrezygnowali z tej możliwości ogłoszenia swych przemyśleń; zwykle nie mogli z różnych powodów tego uczynić. Mam wszakże nadzieję, że także ich trud nie będzie zaprzepaszczone: może stanowić kanwę dla dalszych prac tych badaczy, a ponadto pozostaje przecież w pamięci i notatkach uczestników.

Inwentaryzacja zabytków w Polsce – jak i cała sfera ochrony dziedzictwa kulturowego – jest ostatnio przedmiotem intensywnych badań. To także rezultat wzrastającej samoświadomości naszego zawodowego środowiska, przy

* Ze względu na różne zmiany zatrudnienia afiliacje autorów podano według stanu podczas wygłaszania referatów i składania tekstów do redakcji.

niesłabnącej aktywności dokumentacyjnej. Zorganizowanie sesji naukowej i wydanie przedłożonej PT Czytelnikom publikacji możliwe było przez wpisanie ich do programu badawczego projektu. Koordynatorowi projektu NPRH: „Inwentarz sztuki Torunia” Juliuszowi Raczkowskiemu i dwojgu ówczesnym członkom Zespołu projektowego – Izabelli Brzostowskiej i Tomaszowi Kowalskiemu serdecznie dziękuję za pomoc w organizacji konferencji.

Część pierwsza projektu obejmuje zaledwie dwa z dużych gotyckich kościołów zespołu staromiejskiego Torunia. W najbliższym czasie ukażą się drukiem tomy inwentarzy kościołów św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty oraz Wniebowzięcia NMP. Wykonawcy projektu, członkowie zespołu badawczego, którym kieruję, mają nadzieję na harmonijną kontynuację tego projektu w latach następnych.

Michał F. Woźniak